

ПЕРІОДИЗАЦІЯ Й ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА СИВОРОГИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Василь ФАЙФУРА

Західноукраїнський національний університет

У публікації здійснено історико-економічний аналіз розвитку села Сивороги Хмельницької області впродовж XVI – початку XXI ст., показано багатофазну динаміку господарства під впливом природно-географічних умов Поділля, змін державної належності, воєнно-політичних потрясінь, трансформацій аграрних відносин і демографічних процесів. Висвітлено еволюцію від аграрно-феодальної моделі з натуральним виробництвом і значним фіскальним тиском (за даними податкових реєстрів XVI ст.) до воєнної дестабілізації та депресії середини XVII–XVIII ст., подальшого відновлення в імперській період наприкінці XVIII–XIX ст., структурних зламів першої половини XX ст. (війна, революція, кооперація, колективізація, репресії), специфіки окупаційної економіки 1941–1944 рр. і складної повоєнної відбудови. Окремо охарактеризовано часткову інтенсифікацію 1960–1980-х років та пострадянський перехід 1990-х – 2010-х рр. із руйнуванням колгоспної системи, деіндустріалізацією, зміною моделі землекористування й згоранням соціальної інфраструктури; доведено, що демографічний спад і міграція стали ключовими чинниками сучасного депресивного стану села.

Ключові слова: *Сивороги, аграрна економіка, податкова система, колективізація, орендна модель землекористування, демографічний спад.*

Економічний розвиток села Сивороги Хмельницької області відзначається складною, багатофазною динамікою, що формувалася під впливом природно-географічних умов Поділля, змін державної належності території, воєнно-політичних катаклізмів, трансформацій аграрних відносин та демографічних процесів. Упродовж усього досліджуваного періоду провідною галуззю місцевої економіки залишалося сільське господарство, однак його організаційні форми, рівень товарності, соціальна структура виробництва та ефективність істотно змінювалися.

1. Формування аграрно-феодальної економіки (XVI – перша половина XVII ст.) проходило в доволі складних суспільно-політичних умовах. Економічний розвиток цього періоду був нестабільним, із чергуванням відновлення та занепаду через військову загрозу. Часті кримськотатарські набіги (≈ 25 за 100 років) призвели до повного спустошення окремих сусідніх сіл (Миньківці, Кужелева, Глібів), і зникнення господарської активності на цих територіях. Села, які зберігали економічне життя, сплачували податок з 1–8 плугів (плуг – одиниця оподаткування родини, її обчислювали за кількістю волів у господарстві, а вісім волів становили «плуг» як одиницю оподаткування).

Перші достовірні фіксації Сивориг як господарської одиниці припадають на період 1563–1566 рр. – село офіційно зафіксоване у поборових реєстрах [8]. Будучи у приватному володінні у складі Барського староства воно стало функціонувати в межах аграрно-феодальної системи Подільського воеводства. Чому Барського наразі не встановлено, хоча за даними [5] село знаходиться в межах Кам'янецького повіту. Можливо, що власник був із Бару і при реєстрації вкралася помилка. Економіка мала виразно натуральний характер і ґрунтувалася на орному землеробстві. Основу виробництва становили зернові культури, призначені як для самозабезпечення селянських дворів, так і для виконання рентних і податкових зобов'язань.

Податкові реєстри середини XVI ст. засвідчують відносно високий рівень господарської активності Сивориг. Зокрема, наявність п'яти плугів орної землі у 1565 році свідчить про значні обсяги землекористування та достатній людський потенціал [2; 3]. У цей період Сивороги виступали стабільнішим економічним осередком порівняно з Ластенією (згодом частина села), яка хоча й існувала як окреме поселення, мала слабку демографічну й виробничу базу.

Земля перебувала у власності шляхетських родів і церковних інституцій, тоді як селяни користувалися нею на умовах панщини, чиншу та натуральних повинностей. Податкова система включала обов'язкові поставки зерна, продуктів тваринництва, а також виконання дорожніх і військових повинностей. Такий фіскальний тиск істотно обмежував можливості селянського накопичення і стримував розвиток товарного виробництва.

2. Восна дестабілізація та господарський занепад (середина XVII – XVIII ст.). Середина XVII ст. стала переломним етапом в економічній історії Сиворіг. Военні події періоду Національно-визвольної війни, а також подальші збройні конфлікти на Поділлі призвели до масштабних руйнувань, демографічних втрат і розриву господарських циклів. Податкові матеріали 1661 року фіксують відсутність «димів», що свідчить про фактичне припинення господарської діяльності та зникнення податкової бази – так із 22 населених пунктів регіону 12 були повністю знищені [12]. Не згадує села й османський податковий опис 1681-1682 рр. [9].

Відтак у другій половині XVII – XVIII ст. Сивороги практично зникають з адміністративно-фіскальних описів як економічно активне поселення. Господарство перебувало в стані тривалої депресії, а значна частина орних земель не оброблялася. Ластенія, як менше й економічно слабше поселення, зазнала ще глибшого занепаду, що врешті призвело до втрати нею самостійного статусу. Її землі та залишки населення поступово інтегрувалися в господарську територію Сиворіг, що стало прикладом економічної консолідації поселень у відповідь на кризу.

3. Відновлення аграрного господарства в умовах імперської системи (кінець XVIII-XIX ст.). Унаслідок стабілізації політичної ситуації наприкінці XVIII – XIX ст. відбувається поступове відновлення господарського життя Сиворіг. Село формується як типове подільське аграрне поселення з переважанням дрібних одноосібних селянських господарств. Основними галузями залишаються землеробство і тваринництво, доповнені ремеслами та сезонними заробітками. На Ластенії працювала вапнярка та винокурня, на Горанах видобували будівельний камінь (вапняк) [13].

Господарство цього періоду характеризувалося низьким рівнем механізації, високою трудомісткістю та залежністю від природно-кліматичних умов. Податкова система імперського зразка зберігала значний фіскальний тиск, що стримувало капіталізацію сільського виробництва. Водночас саме в цей період закладається відносна демографічна стабільність, яка дозволила селу зберегти людський потенціал до початку XX ст.

4. Трансформації початку XX ст. і період колективізації (1920-1930-ті роки). Початок XX століття став для села Сивороги періодом глибоких потрясінь, які визначили подальшу траєкторію його економічного розвитку. Під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) село було втягнуте у воєнну економіку без будь-яких компенсаційних механізмів. Масова мобілізація чоловічого населення призвела до різкого скорочення робочої сили в сільському господарстві, що безпосередньо позначилося на обсягах обробітку землі та продуктивності одноосібних господарств. Демографічні втрати цього періоду мали довготривалий характер і суттєво зменшили потенціал повоєнного відновлення економіки села.

Подальше загострення економічної ситуації відбулося в роки революції та громадянської війни (1918-1920 рр.). Часті переходи через регіон різних військових формувань супроводжувалися реквізиціями, примусовими постоями та розграбуванням селянських господарств, що фактично зруйнувало нормальний річний цикл сільськогосподарських робіт. Соціально-економічний безлад сприяв поширенню епідемій, зокрема висипного тифу, а також підривав трудову дисципліну й традиційні форми місцевого самоврядування. Симптоматичним є те, що в документах революційних органів влади з'являються прямі заклики до «мирної праці», які відображають кризовий стан місцевої економіки та фактичну дезорганізацію виробництва і торгівлі.

На початку 1920-х років економічна ситуація ускладнилася ще одним процесом – поверненням до села частини населення, яке до війни працювало в містах, зокрема в промислових центрах імперії. Втрата міських джерел доходів і вимушене повернення до сільського способу життя призвели до зростання навантаження на місцеву економіку. Відбулася так звана «зворотна соціальна мобільність», коли реаграризація населення не супроводжувалася ні інвестиціями, ні оновленням технічної бази. У результаті збільшилася кількість дрібних селянських господарств, однак за відсутності ресурсів для їх розвитку це не призвело до зростання продуктивності, а лише поглибило структурну вразливість сільської економіки.

У 1920-х роках у Сиворогах здійснювалися спроби відновлення економічного життя шляхом кооперації, що було типовим явищем для сільських територій після революційних потрясінь. Після розпаду сільської комуни в селі було створено молочарське товариство, а згодом організовано товариство спільного обробітку землі (СОЗ), яке в 1929 році стало основною формою колективної господарської діяльності. СОЗ розглядався як перехідна модель між одноосібним селянським господарством і повноцінним колгоспом та мав на меті підвищення ефективності землекористування шляхом об'єднання земельних наділів і трудових ресурсів. Водночас відсутність стабільної матеріально-технічної бази, обмежені фінансові можливості та загальна економічна нестабільність не дозволили цим кооперативним формам забезпечити тривалі позитивні результати.

Радикальний злам у розвитку аграрної економіки Сиворіг відбувся у 1930 році, коли товариство спільного обробітку землі було автоматично перетворене на колгосп «Шлях до соціалізму». Запровадження принципу спільного обробітку землі та спільного харчування означало остаточну ліквідацію приватного аграрного укладу й докорінну зміну соціально-економічних відносин у селі. Колективізація супроводжувалася різким падінням рівня життя селян, зростанням бідності та матеріальної незабезпеченості, що відбилося навіть у місцевому фольклорі як формі соціальної реакції на нові економічні умови. У господарському вимірі це призвело до втрати індивідуальної економічної мотивації, що негативно позначилося на продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Додатковим чинником економічної деградації стали масові репресії 1930–1938 років, які торкнулися не лише заможних селян-одноосібників, а й керівних і організаційних кадрів колгоспу та сільської споживчої кооперації [10]. Арешти, вислання і розстріли призвели до втрати управлінського потенціалу, руйнування кооперативної торгівлі та дезорганізації виробничих процесів. Атмосфера страху й невизначеності суттєво обмежувала господарську ініціативу та знижувала загальну продуктивність колективного господарства.

У 1930-1931 роках ситуація ускладнилася депортаціями та «чистками» прикордонної смуги, пов'язаними з провалом суцільної колективізації та селянським опором. Масові виселення куркулів і представників національних меншин призвели до втрати значної частини економічно активного населення Сиворіг. Це мало довготривалий негативний ефект, оскільки скорочення трудових ресурсів і руйнування традиційних господарських структур зумовили спад виробництва та істотне зниження аграрного потенціалу села на наступні десятиліття.

5. Війна, окупація та повосення відбудова (1941-1950-ті роки). Після встановлення німецької окупаційної адміністрації влітку–восени 1941 року господарська система Сиворіг зазнала суттєвої трансформації. Радянська колгоспна модель формально не була повністю ліквідована, однак її функціонування набуло принципово іншого характеру. Колгосп фактично перетворився на інструмент примусового вилучення сільськогосподарської продукції на користь окупаційної влади. Управління господарством здійснювалося через систему старост і призначених відповідальних осіб, які діяли в межах жорсткої адміністративної вертикалі та були підпорядковані німецьким органам управління. У такий спосіб відбувся перехід від радянської колективної моделі до окупаційної експлуатаційної аграрної системи, орієнтованої не на відтворення, а на максимальне вилучення ресурсів.

Упродовж 1941–1944 років сільське населення Сиворіг було зобов'язане виконувати продовольчі контингенти у вигляді обов'язкових поставок зерна, м'яса, молока, яєць та іншої сільськогосподарської продукції. Обсяги цих поставок встановлювалися без урахування реальних виробничих можливостей селянських господарств і не корелювали з фактичними врожайами або наявністю худоби. Це призводило до систематичного виснаження продовольчих запасів, формування прихованого голоду та подальшого падіння продуктивності сільського господарства. Економіка села функціонувала в режимі надексплуатації, за якого відтворення ресурсів ставало практично неможливим.

Ситуація ускладнювалася гострим дефіцитом робочої сили, що став особливо відчутним у 1942-1943 роках. Значну частину працездатного населення було залучено до примусових робіт у межах регіону або вивезено на роботи до Німеччини як остарбайтерів [4]. Відтік трудових ресурсів спричинив скорочення площ оброблюваних земель і призвів до різкого зростання навантаження на жінок, підлітків і людей похилого віку. У структурному вимірі це означало подальше зниження ефективності аграрного виробництва та деградацію традиційної організації праці.

Паралельно відбувалася деградація грошово-ринкових відносин. У 1941-1944 роках грошовий обіг у Сиворогах був фактично зруйнований, а основною формою економічних взаємодій стало натуральне господарство. Виробництво було зорієнтоване на самозабезпечення, обмін продуктами та

виживання в умовах дефіциту. Торгівля існувала лише в обмеженому, напівлегальному вигляді, що ще більше звужувало можливості економічної адаптації селянських господарств. Додатковий тиск на економіку села створювала система податків, штрафів і конфіскацій, запроваджена окупаційною владою у 1942–1944 роках. Натуральні податки, покарання за «невиконання норм» та вилучення майна поєднувалися з репресивними методами контролю. У результаті господарська діяльність перебувала під постійним адміністративно-репресивним наглядом, що повністю нівелювало економічну ініціативу населення.

Напередодні визволення, у 1943-1944 роках, економічний стан Сиворіг досяг критичної межі. Село вступило у фазу глибокого виснаження: орні землі були занедбані, поголів'я худоби значно скоротилося, матеріально-технічна база господарства перебувала в стані руйнації. За відсутності внутрішніх ресурсів для самостійного відновлення економіки Сиворіг цього періоду доцільно характеризувати як кризову, з майже повним вичерпанням відтворювального потенціалу.

У другій половині 1940-х років економіка села Сивороги формувалася в умовах глибоких післявоєнних втрат і структурних обмежень, що визначали характер і темпи відновлення господарства [1]. Одним із ключових чинників, які стримували розвиток, був хронічний дефіцит працездатних людських ресурсів. У 1946–1947 роках значна частина чоловічого населення або не повернулася з фронту, або продовжувала перебувати на військовій службі, що істотно зменшувало трудовий потенціал села. За наявними даними, у 1946 році близько 80 % працюючих у колгоспі становили жінки, а поряд із ними широко застосовувалася праця підлітків і дітей. Відбудова сільського господарства здійснювалася за рахунок надмірного фізичного навантаження на домогосподарства, що свідчить про екстенсивний характер відновлення виробництва та відсутність альтернативних ресурсів.

Матеріально-технічна база господарства в цей період залишалася вкрай обмеженою. У 1946–1948 роках основною тяговою силою в Сиворогах залишалися коні, воли та навіть корови, використання яких було закріплене в офіційних планових документах. Технічне оснащення колгоспу перебувало на мінімальному рівні: у наявності було лише п'ять плугів, чотири жатки, одна молотарка, три ручні віялки та близько двохсот серпів. Механізована техніка практично була відсутня, а поодинокі зразки, зокрема вантажний автомобіль, не мали системного значення і були втрачені ще впродовж 1940-х років. За своїм технічним рівнем економіка села фактично залишалася на довоєнному, допромисловому етапі обробітку землі.

Зазначені обмеження безпосередньо впливали на стан землекористування та врожайність. У 1945–1948 роках значна частина колгоспних земель не оброблялася через нестачу тягової сили, насіння та нечітко визначені межі, що унеможливило повноцінну сівозміну. Показники врожайності (пшениця) залишалися низькими: у 1945 році вони становили 6,9 ц/га, у 1947 році – 5,6 ц/га. Лише окремі ланки в 1948 році досягали врожайності на рівні 13,3 ц/га, однак ці результати мали локальний характер і не змінювали загальної ситуації. Хоча ці показники перевищували середні по Україні в умовах посухи 1946–1947 років, вони залишалися критично низькими для забезпечення сталого відтворення сільськогосподарського виробництва. Таким чином, землеробство функціонувало в умовах низької продуктивності та високих виробничих ризиків.

Особливо кризовим залишався стан тваринництва, яке впродовж 1946-1949 років було найслабшою ланкою економіки колгоспу. Падіж худоби, нестача кормів, відсутність належних приміщень і гострий дефіцит ветеринарного обслуговування (ставка ветеринарного фельдшера з'явилася лише наприкінці десятиліття) призводили до систематичного невиконання планових показників. Поголів'я великої рогатої худоби становило лише близько 64 % від запланованого, свиней і овець приблизно 60 %. Надої молока залишалися вкрай низькими і в середньому не перевищували близько 101 літра на корову, що свідчило про глибоку деградацію галузі [7].

На тлі низької продуктивності господарство зазнавало постійного податкового й фінансового тиску з боку держави. У 1946–1949 роках колгосп і селянські домогосподарства були зобов'язані виконувати плани хлібоздачі, здійснювати обов'язкові поставки м'яса, молока й яєць, брати участь у підписках на державні позики та кампаніях самообкладання. Фінансові зобов'язання дедалі частіше виявлялися непосильними. Згідно архівних даних у 1949 році з запланованих 35 тис. карбованців підписки було зібрано лише 9575 карбованців, а реальна сума готівкових надходжень становила 1680 карбованців. За невиконання встановлених планів застосовувалися адміністративні санкції та судове переслідування як щодо окремих селян, так і керівників господарства. У результаті економіка села

функціонувала в режимі жорсткого вилучення ресурсів без урахування реальних виробничих можливостей.

Водночас наприкінці 1940-х років у Сиворогах поступово формувалися адаптаційні стратегії селянського населення. Частина домогосподарств намагалася покращити своє матеріальне становище за рахунок городництва, садівництва та реалізації фруктів і сухофруктів за межами регіону. Важливим стимулом стала запроваджена з 1947 року практика видачі зернових авансів за трудовні. У Сиворогах цей показник досягав 800 грамів зерна на трудовдень, що перевищувало середні значення по району і сприяло поступовому переходу від суто виживальних стратегій до обережної стабілізації добробуту частини селян.

У підсумку, наприкінці 1940-х років колгосп «Шлях до соціалізму» вже мав відносно впорядковану внутрішню структуру, що включала шість бригад – рільничі, тютюнову та садовгородню, – і зберіг чітку аграрну спеціалізацію. Господарство почало отримувати перші одиниці техніки, що свідчило про підготовку до механізації у 1950-х роках. Хоча економіка села залишалася вразливою, саме цей період став етапом виходу з повоєнної кризи та формування передумов для наступного етапу розвитку.

Упродовж 1950-х років економіка села Сивороги перебувала в стані затяжної стагнації й стабільно належала до відсталих господарств району. Протягом усього десятиліття колгосп не зміг подолати структурні проблеми, що сформувалися ще в повоєнний період. Основними ознаками відставання залишалися хронічно низька врожайність, слабка матеріально-технічна база, низька продуктивність праці та системна криза тваринництва. Господарство функціонувало під постійним адміністративним контролем і тиском планових показників, однак при цьому не отримувало довгострокових інвестиційних ресурсів, необхідних для модернізації виробництва. У результаті 1950-ті роки стали періодом економічної стагнації без реального структурного прориву.

Стан рослинництва у 1950–1956 роках характеризувався низькою та нестабільною врожайністю, яка не забезпечувала ані продовольчої, ані кормової стабільності. Архівні дані за 1954 рік свідчать про вкрай низьку ефективність землеробства: урожайність жита становила 7,89 ц/га, пшениці – 9,2 ц/га, ячменю – 12,7 ц/га, вівса – 7,1 ц/га, картоплі – 71,5 ц/га. Такий рівень виробництва був наслідком хронічного недовнесення органічних і мінеральних добрив, порушення строків сівби, використання неякісного або некондиційного насіння, а також загально слабкого рівня агротехніки. В окремих випадках фіксувалися факти прикрашання звітності щодо заготівлі й вивезення добрив, що ще більше ускладнювало об'єктивну оцінку реального стану господарства.

Технічні культури, зокрема тютюн, залишалися однією з ключових спеціалізацій колгоспу у 1952–1956 роках, однак їх економічна віддача була обмеженою. Площі під тютюн часто не готувалися вчасно, строки посадки порушувалися, а зібрана продукція не завжди доводилася до належного стану для здачі державі. У 1954 році план контракції тютюну було виконано лише на 87 %, а в окремі роки планові показники не досягалися повністю. За відсутності належного управління та технологічної дисципліни тютюнництво перетворювалося на високоризикову галузь, що не лише не приносила очікуваних доходів, а й сприяла їх втраті.

Найглибша криза в 1950–1958 роках спостерігалася у тваринництві, яке й надалі залишалося найслабшою ланкою. Систематичне невиконання планів розвитку було зумовлене нестачею великої рогатої худоби, кількість якої в окремі роки зменшувалася до 34 голів, дефіцитом тваринницьких приміщень, антисанітарним станом ферм і регулярним падежем худоби. Продуктивність галузі залишалася надзвичайно низькою: у 1955 році [6; 11] надії становили лише 283 літри молока на фуражну корову, тоді як середній показник по району досягав 521 літра; у 1956 році – від 132 до 222 літрів за період; у 1958 році – близько 891 кг молока на корову за рік, що було одним із найнижчих показників. М'ясна галузь також не виконувала планових завдань: у різні роки виконання плану коливалося в межах 7-30 % [14]. За таких умов тваринництво не виконувало ані виробничої, ані відтворювальної функції.

Певні надії на вихід зі стагнації пов'язувалися з розширенням матеріально-технічної бази в другій половині десятиліття. У 1954–1959 роках колгосп отримав трактори типів «НАТИ», «ХТЗ», «Універсал», а згодом Т-75, зернозбиральний комбайн «Сталинець-6» і кілька вантажних автомобілів (ГАЗ-51, ЗИС-5, ЗИС-150). Проте оновлення технічного парку не супроводжувалося відповідним зростанням ефективності виробництва. Техніка часто простоювала через організаційні збої, нестачу

пального, запасних частин і кваліфікованих кадрів, що свідчить про нездатність господарства інтегрувати механізацію в цілісну виробничу систему.

Низька ефективність механізації безпосередньо позначалася на продуктивності праці. В середині 1950-х років витрати праці на виробництво зерна становили близько 6,75 трудодня на 1 центнер, що значно перевищувало нормативні показники. Основними причинами цього були слабкий облік праці, низький рівень її організації та відсутність зацікавленості працівників у кінцевому результаті. У підсумку господарство функціонувало в режимі високих витрат за мінімального виходу продукції.

На тлі загальної стагнації в 1955–1956 роках спостерігалися окремі позитивні зрушення, які, однак, мали локальний і нестійкий характер. Окремі бригади досягали врожайності кукурудзи до 35 ц/га, забезпечували своєчасне проведення озимої сівби на 82–100 % площ і активніше займалися заготівлею органічних добрив. Проте ці успіхи не набули системного характеру й не змогли змінити загальну тенденцію економічного відставання.

У підсумку наприкінці 1950-х років колгосп Сиворіг стабільно займав останні або передостанні місця в районі та мав репутацію «вкрай занедбаного господарства». Увійшовши до складу Дунаєвського району, він так і не продемонстрував економічного прориву. Завершення десятиліття характеризувалося станом глибокої структурної відсталості, що зумовило необхідність подальших адміністративних реорганізацій і стало передумовою укрупнення господарств у наступний період.

6. Часткова інтенсифікація і стабілізація (1960-1980-ті роки). У 1960-1980-х роках у Сиворогах відбувається відносна стабілізація економіки. Зростає продуктивність у тваринництві, розширюється вирощування технічних культур, формується прошарок кваліфікованих механізаторів. Це сприяє підвищенню добробуту частини населення, однак розвиток залишається залежним від державної підтримки й не набуває сталого характеру. Але цьому передували низка подій і процесів.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років економічний розвиток села Сивороги визначався наслідками загальносоюзної політики укрупнення колгоспів, яка стала відповіддю на хронічну неефективність дрібних і середніх господарств. У 1959–1961 роках колгосп Сиворіг було приєднано до більшого міжсільського колгоспного об'єднання, що означало радикальну зміну інституційних засад місцевої аграрної економіки. Управління виробництвом було винесене за межі села, внаслідок чого Сивороги втратили локальну господарську автономію. Планування виробництва, розподіл ресурсів і ухвалення ключових рішень набули централізованого характеру, а місцеві потреби дедалі більше підпорядковувалися загальногосподарським цілям. Таким чином, відбувся перехід від відносно самостійного колгоспу до адміністративно керованої надгосподарської структури.

Інституційні зміни безпосередньо позначилися на землекористуванні та спеціалізації виробництва. На початку 1960-х років земельні угіддя Сиворіг були інтегровані в єдиний земельний масив укрупненого господарства. Це супроводжувалося переглядом усталених сівозмін і концентрацією окремих культур у так званих «перспективних» зонах, визначених центральним управлінням. У результаті зменшилася частка другорядних культур на сиворізьких землях, а локальні особливості землеробства поступилися вимогам загальногосподарської спеціалізації. Така уніфікація виробництва знижувала адаптивність місцевого господарства до природних і соціально-економічних умов конкретної території.

Укрупнення також створило передумови для концентрації матеріально-технічних ресурсів. У 1960–1962 роках з'явилася можливість акумулювати сільськогосподарську техніку в межах одного великого господарства та сформувати централізовані ремонтні й машинні бази. Однак для Сиворіг ці зміни мали суперечливий характер. Доступ до техніки залишався епізодичним і залежав від затверджених графіків та рішень центрального керівництва. У результаті потенційне зростання технічної оснащеності не трансформувалося у стабільне підвищення продуктивності на місцевому рівні, а механізація не стала вирішальним чинником модернізації виробництва.

Зміни в організації господарства торкнулися й трудових ресурсів. На початку 1960-х років після укрупнення зросла мобільність робочої сили, а працівників Сиворіг дедалі частіше залучали до виконання робіт за межами села. Така практика послаблювала зв'язок між населенням і власним господарством, поглиблюючи процеси соціально-економічного відчуження. Облік праці й надалі здійснювався за системою трудоднів, однак залежність між результатами праці та винагородою ще більше послабилася. Це негативно впливало на мотивацію селян і не сприяло підвищенню ефективності виробництва.

Фінансові результати укрупнення виявилися значно скромнішими, ніж очікувалося. У 1960–1963 роках господарство не досягло помітного економічного зростання в короткостроковій перспективі. Зберігалися проблеми низької врожайності, слабкої трудової мотивації та перевитрат робочого часу. Фінансовий стан залишався напруженим, а розрахунки з колгоспниками нерідко здійснювалися із затримками, що підривало довіру до нової організаційної моделі. У підсумку укрупнення господарств у Сиворогах не стало каталізатором швидкого економічного розвитку, а радше закріпило наявні структурні проблеми, сформовані в попередні десятиліття.

У період від кінця 1960-х до 1980-х років у господарстві Сиворіг простежуються суттєві зрушення, які відрізняють цей етап від попередніх десятиліть стагнації. Хоча загальна модель розвитку залишалася в межах радянської колгоспної системи, саме в цей час сформувалися окремі ознаки переходу від екстенсивного до відносно інтенсивного типу виробництва, насамперед у тваринництві та окремих галузях рослинництва.

Найвиразніші позитивні зміни зафіксовано в молочному тваринництві. Наприкінці 1960-х – упродовж 1970-х років, за архівними даними, спостерігається стійке зростання продуктивності дійного стада. Надої досягали 3000–3600 кг молока на корову за рік, а окремі працівниці ферм демонстрували ще вищі результати – на рівні 4000–5000 кг, що відповідало статусу так званих «чотири-» і «п'ятитисячниць». Зростання продуктивності було зумовлене не лише покращенням кормової бази, а й організаційними чинниками: внутрішнім соціалістичним змаганням, системою матеріального стимулювання у вигляді премій і доплат, а також стабілізацією кадрового складу ферм. У сукупності це свідчить про поступовий перехід від екстенсивного використання тваринницьких ресурсів до відносно інтенсивної моделі розвитку молочної галузі.

Паралельно з цим у рослинництві з'являються елементи агротехнічних експериментів і спеціалізації, що було нетиповим для попередніх десятиліть. У 1970 році в господарстві вперше було випробувано озимий ячмінь елітного сорту, закуплений за межами регіону. Початковий посів на площі 1 гектара дав урожай 32 центнери насіння, що стало підставою для подальшого розширення посівів. Уже в 1974 році площі під озимим ячменем було збільшено до 10 гектарів, а врожайність досягла 51 ц/га, значно перевищивши середні показники попередніх десятиліть. Такі результати свідчать про запровадження елементів інноваційної агротехніки, сортозаміни та цілеспрямованого підвищення ефективності землеробства.

Важливою високотоварною галуззю господарства в 1970–1973 роках стало буряківництво. Ланки з вирощування цукрових буряків демонстрували надзвичайно високі результати: у 1970 році врожайність досягала 465 ц/га, а в 1972 році – 600 ц/га, що було винятковим показником не лише для Сиворіг, а й для району загалом. Водночас середні показники по колгоспу коливалися в межах 302–335 ц/га, що свідчить про значну диференціацію результатів (дані Державного архіву Хмельницької області). Такі коливання врожайності відображали як залежність від погодних умов, так і нерівномірний рівень агротехнічного забезпечення різних ланок. Незважаючи на це, саме буряківництво забезпечувало істотну частину грошових надходжень і стало однією з провідних спеціалізацій господарства. Стабілізаційні тенденції простежуються й у картоплярстві та городництві. У 1971–1973 роках урожайність картоплі становила 148–165 ц/га, а в 1974 році на сорті «Вогник» було зафіксовано показник до 200 ц/га. Картопля відіграла подвійну роль: з одного боку, як важлива продовольча культура для забезпечення населення, з іншого – як складова кормової бази тваринництва. Це сприяло певній стабілізації як продовольчої, так і допоміжної кормової функції рослинництва.

Вагомим чинником підвищення ефективності виробництва стала поступова механізація та формування кадрової спеціалізації. Упродовж 1960–1980-х років у Сиворогах сформувався стійкий прошарок механізаторів, для яких робота на комбайнах і тракторах стала довготривалою професійною діяльністю. Комбайнери працювали десятиліттями, передаючи досвід молодшим працівникам, що забезпечувало відносну стабільність кадрів. Господарство використовувало зернозбиральні комбайни типів СК-3 і СК-4, а машинно-тракторний парк поступово модернізувався. Це зміцнювало техніко-кадрову основу зернового виробництва, хоча повністю не усувало системні проблеми колгоспної організації праці.

Матеріальні результати цих змін проявилися у відносному зростанні рівня добробуту частини селян у кінці 1960-х – 1980-х роках. Фіксуються факти будівництва нових житлових будинків, господарських споруд (сарайів, льохів, криниць), а також наявність стабільних грошових доходів, насамперед від тваринництва. Це свідчить про реальну матеріальну віддачу окремих галузей і

формування в межах колгоспної системи своєрідних економічних «острівців успіху». У цілому цей період можна охарактеризувати як етап часткової соціально-економічної стабілізації села, що, однак, не означав повного подолання структурних обмежень радянської аграрної моделі. Разом з тим, у середині 1980-х роках у селі був сформований доволі диверсифікований соціально-економічний комплекс, що показано на рисунку 1.

7. Розпад колгоспної системи та депресивний розвиток (1990-ті – перша чверть XXI ст.).

Економічний розвиток села Сивороги в період незалежності України характеризується глибоким структурним зломом, що охопив усі сфери господарського життя та зумовив тривалу соціально-економічну кризу. Початок 1990-х років став етапом суперечливих трансформацій, коли окремі інфраструктурні ініціативи реалізовувалися на тлі швидкого руйнування традиційної економічної бази села.

Виятком стала реалізація у 1992-1995 роках інфраструктурного проекту соціального характеру – будівництво дитячого садка «Малютко» на 50 місць. Фінансування здійснювалося поетапно: у 1992-1994 роках за рахунок коштів місцевого господарства, з 1994 року за участі державного бюджету, а в 1995 році було залучено додаткові ресурси з районного бюджету для укомплектування закладу. Об'єкт було введено в експлуатацію у 1995 році, однак фактична демографічна потреба становила лише 23 дитини. Це свідчить про відсутність узгодженості між інфраструктурними інвестиціями, демографічною динамікою та економічною стійкістю села, що зумовило непропорційне фінансове навантаження на місцеву економіку.

Вирішальним чинником економічного занепаду стало руйнування колгоспної системи. У 1993 році було ліквідовано колгосп імені Комінтерну, який був базовим економічним суб'єктом Сиворіг.

Рис. 1. Соціально-економічний розвиток с. Сивороги у 1970-1980-их роках

Його ліквідація спричинила масову втрату робочих місць, зникнення стабільних джерел доходів і різке прискорення міграції, насамперед серед молоді працездатного віку. На базі колгоспу було створено селянську спілку, однак вона не змогла виконати компенсаторну функцію. Уже з середини 1990-х років фіксується стійкий спад виробництва, що свідчить про руйнування виробничої основи села без формування альтернативної моделі зайнятості.

Ліквідація колгоспу супроводжувалася масштабною деградацією матеріально-технічної бази. Упродовж 1990-х років було знищено або розібрано виробничі приміщення – тваринницькі ферми, тракторний стан, млин, сушарки та складські об'єкти. Відбувалися масові розкрадання техніки, обладнання й інженерних мереж, що остаточно підірвало можливості відновлення виробництва. Додатково негативним чинником стала втрата архівів і господарської документації, яка ускладнила підтвердження трудового стажу населення та негативно позначилася на пенсійному забезпеченні.

Наприкінці 1990-х – у 2000-х роках економічний занепад набув системного характеру й проявився в закритті ключових соціальних інституцій. У 2009 році було закрито школу, у 2011 році – бібліотеку, а будинок культури опинився в аварійному стані. Скорочення сфери послуг і бюджетної зайнятості посилило демографічний спад, сприяло соціальній депресії території та зменшенню внутрішнього споживчого попиту. Економічний розвиток Сиворіг у цей період набув ознак депресивної моделі з обмеженими можливостями самовідтворення. На рисунку 2 показано наявні на сьогодні господарські та соціальні об'єкти.

В умовах краху колективної економіки відбулася трансформація аграрного сектору. Після банкрутства селянської спілки у 2002 році земельні паї були передані в оренду зовнішнім аграрним структурам, фермерським господарствам із сусідніх населених пунктів, а частково – великому агрохолдингу. Це забезпечило відновлення обробітку земель, однак не призвело до суттєвого зростання зайнятості місцевого населення.

Рис. 2. Сучасний стан розвитку с. Сивороги

Соціальний ефект діяльності орендарів обмежувався частковим виконанням соціальних угод, зокрема ремонтом доріг і підтримкою окремих вразливих груп. Таким чином, відбувся перехід від колективної до орендно-корпоративної моделі аграрної економіки, у якій село втратило контроль над основними виробничими ресурсами. Поряд із цим у Сиворогах функціонують окремі малі фермерські господарства з площею землекористування до 50 гектарів. Їхня діяльність не має визначального впливу на економіку села, однак відіграє соціально значущу роль у підтримці мінімального рівня економічної активності, часткової зайнятості населення та взаємодії з органами місцевого самоврядування.

Окремим інфраструктурним чинником розвитку стала газифікація села, реалізована у 2011–2013 роках. Проект було здійснено за участі громади, із залученням інвесторів і місцевого бізнесу, а також із частковим фінансовим навантаженням на домогосподарства. Газифікація суттєво підвищила якість життя населення, однак не створила нових виробничих потужностей і не стала поштовхом до економічного відродження. Її вплив обмежився побутовою сферою, не змінюючи загальної структури місцевої економіки.

Таким чином економічний розвиток села Сивороги упродовж XVI – початку XXI ст. має виразно хвилеподібний і асиметричний характер, зумовлений поєднанням зовнішніх (воєнно-політичних, інституційних, державних) та внутрішніх (демографічних, ресурсних, господарських) чинників. У різні історичні періоди село демонструвало здатність до відновлення й адаптації, однак ці процеси майже завжди мали екстенсивний або примусово-адміністративний характер і не забезпечували сталого економічного зростання. У пострадянський період вирішальним обмеженням розвитку стала демографічна деградація, яка звузила трудовий, споживчий та інституційний потенціал території. У підсумку Сивороги трансформувалися з повноцінної аграрної господарської системи у депресивний простір проживання, що потребує принципово нових підходів до територіального розвитку, орієнтованих на людський капітал, диверсифікацію зайнятості та відновлення локальної економічної суб'єктності.

Список використаних джерел:

1. Акти збитків, завданих німецькими загарбниками. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-3817. Оп. 1. Спр. 2. 36 арк.
2. Білий П.А., Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К. Гавінчук Григорій Данилович. Миньківці на Ушиці: Краєзнавчий збірник до 600-річчя села. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. С. 21-22.
3. Будяй В.Г. Дунаєвеччина: події та особи (XIV – 20-ті рр. ХХ ст.). Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип. 5. Дунаївці-Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2013. С. 90-101.
4. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля. (1942-1947 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2003. 20 с.
5. Грушевський М. Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.): Репринтне видання. Львів, 1996. 624 с.
6. Дамо більше продукції на 100 га угідь. *Колгоспне село*. 1955. №34.
7. Дружинін Г. В колгоспі «Шлях до соціалізму» не дбають про зимівлю тварин. *Колгоспне село*. 1949. №75.
8. Михайловський В. М. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр. *Український історичний журнал*. 2012. №6. С. 130-144.
9. Михайловський В. М. Турецьке джерело до виявлення топоніміки Дунаєвеччини/ Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Матеріали наукової краєзнавчої конференції. Голова редколегії В.С. Прокопчук. Київ: Рідний край, 1997. С. 200-201.
10. Ніколаєвська А. А. Репресоване селянство. Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля: Тези доповідей республіканської наукової конференції. Дунаївці, 1993. С. 84-85.
11. Річні підсумки змагання колгоспів та підвищення продуктивності громадського тваринництва (за станом на 1 жовтня 1955 року). *Колгоспне село*. 1955. № 1..
12. Степанков В. Дунаєвеччина в роки української національної революції (1648-1676). Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля: Тези доповідей республіканської наукової конференції. Дунаївці, 1993. С. 41-44.
13. Файфура В. Ластенія. *Вісник Тернопільського відділу УГТ*. 2024. № 8 (вип. 8). С. 38-43.
14. Хитряк П. Більше уваги заготівлям продуктів тваринництва. *Колгоспне село*. 1958. №35.

Summary:

Vasyl FAIFURA. STAGES AND SPATIAL ASPECTS OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE VILLAGE OF SYVORO HY, KHMELNYTSKYI OBLAST

The publication presents a historical and economic analysis of the development of the village of SyvoroHy (Khmelnyskyi Oblast) from the 16th to the early 21st century, revealing a multi-phase trajectory of the local economy shaped by the natural and geographical conditions of Podillia, changes in state affiliation, military and political upheavals, transformations of agrarian relations, and demographic processes. The study traces the evolution from an agrarian-feudal model with subsistence production and significant fiscal pressure (as evidenced by 16th-century tax registers) through military destabilization and economic depression in the mid-17th to 18th centuries, subsequent recovery during the imperial period of the late 18th–19th centuries, and the structural ruptures of the first half of the 20th century (war, revolution, cooperation, collectivization, and repression), as well as the specific features of the occupation economy of 1941–1944 and the complex post-war reconstruction. Particular attention is paid to the partial intensification of the 1960s–1980s and the post-Soviet transition of the 1990s–2010s, marked by the collapse of the collective farm system, deindustrialization, a shift to a lease-based land-use model, and the contraction of social infrastructure. It is demonstrated that demographic decline and migration have become the key factors underlying the contemporary depressive condition of the village.

Key words: SyvoroHy; agrarian economy; tax system; collectivization; lease-based land-use model; demographic decline.